

## АРХАИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЦАРИБРОДСКИЯ ГОВОР И НАРОДНИ РЕЦЕПТИ ОТ ЦАРИБРОДСКО

**КИРИЛ КИРИЛОВ**

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“  
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ  
*kkm75@abv.bg*

Статията е посветена на архаични особености от царибродския говор. Разгледани са също и народни рецепти с непозната и необичайна употреба на растения и химически субстанции. Обект на анализ са няколко рецепти от Царибродско, представящи интересни моменти от развитието на знанието в областта на химията и биологията в традиционната българска култура. Лингвистичният материал е събран от лично проведени интервюта с жителите от района.

*Ключови думи:* рецепти, диалект, традиционна българска култура

## ARCHAIC FEATURES OF THE TSARIBROD DIALECT AND FOLK RECIPES FROM THE TSARIBROD REGION

**KIRIL KIRILOV**

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES  
*kkm75@abv.bg*

The article is dedicated to some archaic features of the Tsaribrod dialect. In addition, the author analyses folk recipes with unknown or unusual application of plants and chemical substances. The subject of the study are several recipes that represent the development of the chemical and biological knowledge in the traditional Bulgarian culture. The language material is collected from personal interviews with elder people from the Tsaribrod Region.

*Keywords:* recipes, dialects, traditional Bulgarian culture

Настоящата статия е посветена на някои особености на диалекта и традиционната култура на нашите сънародници от Царибродско. Обект на изследване са рецепти, разкриващи стари и нови познания и практически приложения на народната медицина и кулинария. Лингвистичният материал е събран по време на експедиции, финансирани по програма КИННПОР<sup>1</sup>. През август и октомври 2019 г. посетих селата Драговита, Смиловци, Мъз-

гòш, Браќовци, Вълковия, Гòрни и Дòлни Криводòл, Сенокòс (Царибродско). Искам да изкажа благодарност към адв. Павле Виденович и Борис Лазаров за оказаната логистична подкрепа.

Царибродският диалект е описан подробно по преселници в гр. Берковица, Трън, Драгоман, Годеч, с. Габер, Калотина и др. от Рангел Божков (Божков/Vozhkov 1984). Без да си поставям задача да правя пълно описание на този говор, тук ще припомня основните му особености. Диалектът на населението от бившата Царибродска околия представлява неразделна част от белоградчишко-трънския диалект. Фонологичната система на царибродския говор е от северозападнобългарски тип: наследник на старобългарския *ѣ* е *e* (*млѣко, снѣк, бѣлийат, белò*); окончанията за сегашно време са твърди: *òду, нòсу*; характерни са палаталите *н', л'*. Сред специфичните фонетични черти на диалекта Р. Божков определя липсата на квантитет; наличие на редукия, фонема *ъ*, окситонно ударение. Сред основните морфологични особености авторът извежда: аналитичното изразяване на падежните отношения, като остатъци от падежи се срещат основно при имената от м.р.; аналитичното изразяване на степените за сравнение; тенденцията към заличаването на тройната родова корелация в множествено число; наличието на категорията определеност; липсата на инфинитив; аналитичното изразяване на бъдеще време; наличието на ренаратив и като цяло – използването на общобългарската темпорална система (Божков/Vozhkov 1984: 10–39).

Събраният лингвистичен материал от двете експедиции дава възможност да се направи сравнение на говора на царибродските българи в най-ново време с това отпреди около 40 години, описано от Р. Божков. Както казахме, говорът е неразривна част от белоградчишко-трънския диалект, но от 1918 г. се развива извън държавните ни граници (Божков/Vozhkov 1984: 5–7). Интересно би било още да се направи сравнение с някогашния и сегашния годечкия говор (Виденов/Videnov 1978), който принадлежи към един сравнително монолитен западнобългарски макродиалект. В него се включват още диалектите от Белоградчишко, Западноберковско, Брезнишко и Трънско. Част от неговия ареал обхваща територия от Източна Сърбия, където също могат да се разграничат няколко подговора. В границата на годечкия говор влизат следните селища: Губеш, Равна, Голеш, Ропот, Годеч, Връдловци, Туден, махала Рекето, Лопушня, Връбница, Мургаш, Разбоище, Букоровци, Беренде, Каленовци, Василовци, Раяновци, Големо Малово, Мало Малово. Диалектът има единен характер, но се откриват някои вътрешнодиалектни различия. Повечето от тях се дължат на влиянието на софийския говор, който е в настъпление. Така например членната морфема в повечето селища е *-ът*, но в Равна, Годеч, Рекето, Лопушня и Връбница е *-о*, както в софийския говор. Окончанието *-ът* все още характеризира речта на по-възрастните хора от Равна, Годеч, Рекето, Лопушня и Връбница. В селата, в които се среща членна морфема *-ът*, се

наблюдава склоняем член: *Йа кò вукатòга с̀раво га р̀учам* (Голеш). Изключение прави говорът на селата Василковци, Раяновци, Големо и Мало Малово. Винителната форма при имената от женски род е с окончание -у. То обаче не се среща в диалекта на селата Василковци и Цръклевици, отново под въздействието на софийския говор. Обратната тенденция, при която годечкият говор оказва влияние върху говора на селища, принадлежащи към софийския, М. Виденов вижда в разпространението на кратката винителна форма *йу* от *йж*. В част от селищата на годечкия говор е съхранен аорист със запазена сигма в окончанията, напр. *од̀исте, р̀екосте, й̀адосте* (Виденов/Videnov 1978: 10–16).

В лингвогеографска проекция връзката между цариградския и годечкия говор личи най-добре на интерактивната карта на българските диалекти [https://ibl.bas.bg/bulgarian\\_dialects/](https://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/).

У жителите от Западните покрайнини, които еднакво добре се изразяват както на български, така и на сръбски, се наблюдава симетричен билингвизъм. Под симетричен билингвизъм се разбира владеенето на повече от една езикова система на еднакво равнище (Кючуков/Kyuchukov 1997: 7; Bialstok 2013).

Ето какво споделят за родния си говор някои от информаторите.

Стоян Стоядинов, 70-годишен, от с. Драговита, по професия шофьор в Димитровград и няколко години в София, сега пенсионер:

С. С.: *Стойадинов, Стойан от Драговита, е като се т̀ргне от Жел'уша нал̀ево... или от Пог̀ановск'ийат манастир... И нал̀ево Пог̀аново и Драговита... Тов̀а са мест̀а, така нар̀ечени Бур̀ел... Т̀ука са пов̀ече шòпи... като Сòфийа, Сл̀ивница. Той̀а д̀ел с̀ичките хòра штò са, П̀ернишко, до Тр̀ън, тов̀а са шòпи. А пр̀ави б̀ългари не прик̀азват като н̀ие т̀ука...*

К. К.: *Е, й̀а разкаж̀и н̀ешто като т̀ука как прик̀азвате.*

С. С.: *Тò й̀е шòпск'и. Добр̀е, да си о̀ратимо по н̀ашенск'и... Т̀ука с̀ъм прайл Петровд̀ън. Прайли смò сл̀аву... И тог̀ава...*

К. К.: *Ама тог̀ава ли ка̀звахте или...*

С. С.: *Тег̀ааа, тег̀ааа...*

Адв. П. Виденович: *Ей, да му се не в̀иди... К̀а с̀е ср̀етнете по п̀ут̀ът, се на шòпск'и прик̀азуετε, а с̀ъга не мòжемо да ви нак̀арамо...*

С. С.: *Ама дал̀и че ме разб̀еру... На й̀м прик̀ажем на ср̀пск'и...*

На следващия ден:

Спас, Спасов, 72-годишен, земеделец, учил е международни отношения в Белград, работил е известно време в радиоцент̀ра в града:

К. К.: *Ти кой̀ н̀абор си?*

С. С.: *Чет̀иресе и òсми.*

К. К.: *Каквò си работ̀ил?*

С. С.: *Земедел̀ие, к̀ъсно ми д̀адох̀а р̀абота... Б'̀ах неблагонадѐжден...*

К. К.: *Да ми разкажеш за едно време, амà постàрому, на шòпск'и, мòжеш ли?*

С. С.: *Мòжем... Тука, катò тръгнеш ìма мèстност Козарìца, козì и биволи са се глèдали..*

Адв. П. Виденович към Спас: *На шòпск'и им кажì!*

С. С.: *Ама че ме разбèру ли?*

Адв. П. Виденович: *Че те разбèру, товà им ìе рàбуту.*

С. С. *Най-мнòго са садìли ечмìк, ръш и овès.*

Адв. П. Виденович: *Овès, брè, шòпск'и говорìш!*

К. К.: *И нìе по Годèч овès кàжемо.*

С. С.: *Книжòвниÿа езìк е фризìран, спорèт мèне... И србск'ийат, и бългàрск'ийат. На нèкой кигà му течè обùвката или опìнакът, или ботùшът, кàжемо жмìчка... А го превèди...*

От кратките дискурси се вижда, че информаторите наричат родния диалект *шòпск'и*. Това е ненаучен термин, назоваващ български диалекти, които се говорят както на територията на Западна България, така и на територията на Източна Сърбия и Северна Македония (<https://ibl.bas.bg/interaktivna-dialektna-karta-na-balgarskiya-ezik/>; Белић/Belić 1905). Информаторите обаче са наясно, че това е чист български език; те наричат своя диалект *шòпск'и*, но не пропускат да добавят, че по същия начин говорят в Драгоман, Сливница, Трън, Брезник и т.н.

Мултиетническият характер на бивша Югославия безспорно е дал отражение в езика на населението. Анкетираните употребяват сръбски думи за понятия от областта на администрацията и бита: *Тàмо, у дòмът, дèка склепà, нèма нìшто, сàмо стèне и крòв, ни вòду, ни струйу* ('електричество'). П. В. Една част от информаторите са били на работа в Западна Европа и често пъти, за да подчертаят това, употребяват английска или немска лексика. Прави впечатление употребата на някои унгарски думи, като самите информатори не знаят, че са унгарски: *Влцìте одвòдили еднù свìн'у от чòпорът* (от унг. csoport 'група') (MNESZ I 1884: 926). Долни Криводол. Други от тях са работили в Западна Европа и са усвоили съответния език. Те не пропускат да се похвалят с неговото владееене: *Учì у Бèлград, дипломàциÿу. Фрèнск'и, пòлск'и мòжем да ти прикàзвам катò бугàрск'и*. С. С., Цариброд.

От проведените интервюта се вижда, че в сегашния царибродски диалект са запазени много архаични езикови особености:

– склоняемият член при имената от мъжки род, напр.: *На куматòга че ùзнем двà уèма, штè ми е кùм, родà. Оди штрàпку 'стъпка' на волатòга вòду сьм пìл. Одоровци, Царибродско. Женà сам амà ÿàшеше кон'атòга катò мùж*. Радèйна (Царибродско).

– старата сигма при наследниците на първи и втори сигматичен аорист: *Сречавасте ли кумът оздоле? Опекосте ли рекийуту?* Желюша (Царибродско). Окончанието се среща и при глаголи, които не са характерни за българския език: *Катò глèдам вие га промаишесте* (‘пропуснахте’). *Вие се запричасте* ‘заговорихте’ и *йа ви подмину*. Дòлни Криводòл (Царибродско).

– запазени форми на прост аорист: *И волът туку̀ па̀де у йаръмът, сла̀б. И едв̀ам се д̀иже*. Радейна (Царибродско).

В последно време само най-възрастните хора от селата Голеш, Комщица, Смолча употребят аорист с непроменена сигма. В царибродския говор всички тези особености се пазят дори в езика на по-младите: *Вие се запричасте до̀ле, а йа ви чѐкам т̀ува*. Б. Л. 42 г. *П̀и́ни от т̀у̀йу во̀ду, чѝча П̀ѐро, па каж̀и п̀ò ли йѐ бла̀га от т̀у̀йу дѐка си п̀ил од̀и ш̀тра̀нкуту на вола̀то̀га*. Това са думи на сервитьора, около 30-годишен, докато подава бутилка минерална вода на моя информатор. *Он̀у̀йу од̀и ш̀тра̀нкуту на вола̀то̀га ми йѐ п̀ò бла̀га, òти бѐ мл̀ат*. П. В.

Сред събрания материал има и няколко интересни рецепти. Идеята да ги анализирам в настоящата статия, се появи във връзка с работата ми върху *Терминологичния речник на Йоан Екзарх* (ТРИЕ/TRYE 2019). Току-що приключил работата по термините от естествените науки в творчеството на Й. Екзарх, като прослушвах разказите на моите събеседници и информатори, забелязах интересни практически употреби на растения и химически субстанции. В най-общи линии тези практики свидетелстват за развитието на примитивна народна наука, напомняща средновековната. От своя страна корените на модерната наука водят към Античността, Средновековието, преднаучните форми на съзнанието в психологията, етнологията и историята на материалната култура (Старостин/Starostin 1975: 386; Чолова/Cholova 1988; Кристанов, Дуйчев/Kristanov, Duychev 1954).

Нека погледнем старите и нови „рецепти“ от Царибродско.

Спомняйки си овчарските си години, Петър Войнов, 81-годишен, от Одоровци, Царибродско, сподели интересна практика за пречистване на застояла вода:

Павле Виденович: *К̀а от̀идеши з говѐдата во̀ду дѐка п̀ийеши?*

Петър Войнов: *И не оста̀не ми вода̀ у йенд̀ж̀к̀ът* (‘овчарска чанта’), *има ма̀турка вой̀нѝчка*. *Нап̀ълним с во̀ду и го̀ре ка̀ да р̀учам, и онò не оста̀де вода̀... И има м̀есто, дѐка се òка Дренòва й̀ворка* (‘вдл̀бнати́на в скала, която след д̀жд се п̀лни с вода’), *и от̀идем та̀мо и затечѐм п̀и́лето се шл̀’а̀па с к̀р̀лата, к̀упе се, има та̀мо, са̀ма приро̀да го створѝла, нѝе га òка̀мо й̀ворка*. *И п̀илето шл̀’а̀па с к̀р̀ла, к̀упе се, а й̀а трѐбе да прѝдем да п̀ийе́м*. *И у̀знем мл̀еч* (‘сок от глухарче, *Тагахасум*’), *мл̀еч у̀знем, та га разка̀рам да си идѐ, ли се укуп̀ало... И мл̀еч п̀у̀штим дв̀е ка̀пк̀’е, и т̀ийа*

млѣч раскàра р̀усн'ете ('дребни боклуци'), ìма р̀усн'е, бокл̀уци раскàра г'и по к'òшковете, а на сред̀ину н̀ема, ч̀исто. И т̀г̀'е л̀егам и г̀л̀едам да не г̀л̀тнем т̀ин'у, г̀л̀едам да не ст̀игнем д̀о̀ле до блàтото, д̀о̀ле до кал̀иштетò. А, добр̀е, че б̀уде са, прег̀л̀едана ('пречистена, проверена') водà, кàже, не е зарàзна. Тàа не е зарàзна, тàа е добр̀а вода. И на ìедно м̀есто, ж'èд̀н с̀ъм воду и мин̀уем на ìедно м̀есто по п̀ут̀ът волòве ли мин̀увàли, на ит̀р̀апк'е ìма у кал̀иштетò нап̀райли. И озд̀ор се избист̀рило, а озд̀оле т̀ин'у и кàпнем млѣч, навед̀ем се и п̀азим т̀ин'уту да не п̀ий̀ем.

Павле Виденович: Кòлко си гòдин?

П. В.: Осемдес̀е и ìедн̀у.

П. Виденович: П̀ий̀еш ли л̀екове?

П. Войнов: Не п̀ий̀ем н̀икакви л̀екове, заштò с̀ъм п̀ил зд̀раву воду... П̀иле ит̀òм се е куп̀ало и пл'аск̀ало с к̀р̀илата, и ìа че п̀ий̀ем... Амà млѣч̀т раскàра по к'òшковете и на сред̀уту сто̀й ч̀исто.

К. К.: А кòй те е уч̀ил млѣч да кàпнеш?

П. В.: Д̀еда ми, покòйни. И òн ìе такà п̀ил и изр̀асал. ìа му р̀еко: „Гòре ìма п̀иле и се к̀упе у ìверкуту, у кàмик̀ът, и т̀епа с к̀р̀ила, т̀епа и не знàм ит̀ò да пр̀а̀им...“ А òн р̀ече: „Не б̀ой се, п̀ий слòбодно, сàмо узн̀и млѣч и п̀у̀штити по дв̀е кàпк'е т̀у̀ва и т̀у̀ва. Изч̀ека̀й м̀алко, нека раскàра товà. И л̀егай и п̀и...“. И зд̀рав кò кàмик...

Глухарчето привлича вниманието със своя външен вид и белия сок, който отделя. Л. Антонова-Василева, М. Неваци, И. Гаравалова свързват произхода на научното му название *Taraxacum* със старогръцки, а именно с лексемите *τάραις*, *ταραχμός* 'възбуда, объркване, ужас', *τάραιζω*, *τάραισσω* 'предизвиквам, провокирам; разбърквам; развълнувам'. Отгук има голяма вероятност растението да е получило своето име въз основа на външния си вид. Авторите разглеждат и други източници, според които старогръцкото *τάραις* е означавало възпаление на очите <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5>. Тази идея дава пълното основание на Л. Антонова-Василева, М. Неваци, И. Гаравалова да посочат още, че името *Taraxacum* може да е свързано с пречистващия ефект на растението (Неваци/Nevatsi 2018: 223). Изтичащият от стъблото на глухарчето бял сок, на който растението дължи името си в много български диалекти, е силно алкален и има антибактериални и антигъбични свойства. Той помага при ужилване от насекоми и при различни кожни инфекции. А самото глухарче действа като диуретик и подпомага изчистването на организма от токсини (<https://vitalispharma.bg/>).

От цитирания по-горе диалог, от особеностите и етимологията на *Taraxacum* можем да направим извода, че славяните са дали името на растението *глухарче* на базата на белия, подобен на мляко сок (БЕР/BER III 2012: 168), но са познавали и неговите пречистващи свойства.

По време на втората експедиция направих запис на разговор с Петър Войнов, който вареше ракия и сподели някои особености на процеса:

К. К.: *Да ми кажеш, чича Пёре, колку остайаши да е йаку рекиуту.*

П. Войнов: *Оставл'аши средну ракиѳу – 50 градуса. Превиише не вал'а ('не помага, вреди') за стóмак. Че пийеш ли еднù, ама е тезè ('прясна').*

К. К.: *Рано ми е. Кавè пийем, пòчас ('по-късно').*

П. В.: *Йа сабале като стàнем, одма пинем йеднù, да изпèре стóмак, йèтра ('бъбреци')...*

К. К.: *Еее, амà тàйа е за лèк.*

П. В.: *Пийан човек ('ходи несигурно' – за пиян човек) не вал'а, изгуби равнотèжуту 'равновесие', мèри навàm-натàm.*

К. К.: *Ти сегà от штò печèш рек'ийу.*

П. В.: *Од дùл'е, сливе, йабълка от штò има матриàл.*

К. К.: *И на колко г'йу остайѳи?*

П. В.: *На 53... Не трèбе да г'йу остайаши на 70, 60... Оштèти ('навреди') свè штò има дèлови – йèтра, стóмак... Пò рано су пèкли стàрците ракиа, амà слàба, мòже да испийè полалитра и не га лòви. Мирйише сàмо на рекиа... Кажу: „Нèка да е пòвече, она че се огризè ('ще се намали водното съдържание, респективно ще стане по-силна' – за ракия), че стàне йàка.“ Амà мòже ли вода да стàне йàка. А онй такà навикли... И дòйде нèкой учèн човек катò вàs да пине, амà не мòже слàба, кисела, нèма йачина... Сегà зèтът се занимава, у свàки казан стàвл'а сòда бикарбòна...*

К. К.: *Товà за штò е?*

П. В.: *Убийè к'иселинугу... Отидем у магазино и кùним сòду. И он по еднù шаку ('шепа') стàви и посòли, с дрѳвцè измèша свè. Онò к'ипи и гòтово... Товà убива к'иселинугу... И кà прòбаши, кà потечè тàm... Ааа нèма к'исело... Товà сòдата уништила к'иселината, не дàва к'иселина да има.*

К. К.: *Еднò врèме турàли ли су тòва?*

П. В.: *Стàвимо царевица, клàсовете, кукуруз. Когà печè рекиѳу у казанът, стàви 2-3 клàса... какалèшк'е... муруз оште му кàжемò... Двè-трй клàса със свè зр̀на и заклàпа казанът и кипи и тийа клàсове унийу к'иселинугу... Тàа зр̀на, шашалинката, и катò извàди тийа клàса г'и бàца ('хвърля')... После, акò стàви др̀г казан, пòново стàвл'а др̀га муруз, кукуруз... Тò исто катò сòда и сà нèма к'иселинугу... Амà не мòже у др̀ги казан истата кукуруз, царевица, да кàжем... Сàмо за йедан п̀т за казанът се печè... След п̀рвийат казан товà го дàдеш на кокодш'ете... И онй се унийу... А петълът пèва, пòйе пийан и не се утàвуе 'успокоява, мл̀ква' ... Йà кàжем дèди: „Мнòго пèва тòа петъл, бил пèвач.“ А дèда: „От царèвицата е. Дòбар пèвач йе, не се отàвуие.“ Колку му трèбе на петл̀тога...*

От представените пример се вижда, че познанията по химия с времето се развиват и обогатяват. С пристигането на османците българи се запознават с процеса на дестилация. Ето защо термините, свързани с дестилира-

нето на ракия, са от арабски и турски произход. Лексемата *ракия* е с арабски произход *araqī* ‘ракия от фурми’, влязла през турски (БЕР/BER VI 2002: 169). Прилагателното *тезè* от тур. диал. ‘пресен’ (БЕР/BER VII 2010: 895) в царибродския диалект се отнася само за ракия; за сирене или други продукти се употребява *прèсън*. С откриването на Новия свят българите започват да отглеждат нови растения. Заради субстанциите, които притежават, тези растения започват да намират приложение в различни производствени процеси. В народните рецепти за приготвяне на домашна ракия са познати практиките с добавяне към кашата на сода бикарбонат или в по-старо време – на пепел от дървени въглища ([http://mogilino.info/biblioteka/sht\\_14/dom\\_rakia/dom\\_rakiadom\\_rakia.pdf](http://mogilino.info/biblioteka/sht_14/dom_rakia/dom_rakiadom_rakia.pdf)), но използването на царевични кочани е непознато.

Интересни са и разказите на Драголюб Нотев<sup>2</sup>, учител по физическо възпитание в гимназията „Св. Кирил и Методий“. Той говори на царибродски диалект само когато разказва събития от личния си живот. Въпреки предложението от моя страна да разкаже историята на своето родно село Драговита на диалект, той разказваше на перфектен български книжовен език с отделни превключвания на диалект. Повечето от преданията за този край Нотев си е направил труда да ги запише и издаде. Силно впечатление ми направи използването на растението лопен *Verbascum densiflorum* като отрова през Средновековието:

Д. Н.: *Да ти кàжем за Св. Пèтка... През 1204 г. ти е най-голèмата пл'а̀чка у истòрийата на човечàнството. Кръстонòсците по н̀т, че ти говорим на нàшенск'и, по н̀т за Дубрòвник отк̀де су требàли да м̀ну да пресеч̀ Балкàнът за Адриàтикът, ааа, су спирàли в поднòжието на Р̀й планинà и в котловинàта на р. Ёрма, оттàм през Р̀й, Влàсина, Кòсово и са слизàли по най-к̀сийа н̀т, околò 280 км е по прàва л̀нийа, до Дубрòвник. Р̀й планинà е билà нàсбище и са се гледàли конè на бр̀т'а Асèневци – товà е 9., 10., 11. век. Човèкът, който отговàр'ал за конèте, е имàл, и за кръстонòсците, поч̀вна стàнцийа. Сèкакви занай̀ти е имàло. Н̀е намèрихме мèстото. Чèтири прикòлице, ремаркèта, иман'̀рите железà изв̀диха – сèкакви – от кòпийа, от стрел̀и... Кв̀ ли не нештà са намèрени и са закарàни ... тогàва бèше х̀ос... Предполàга се, не се предполàга, знàе се... 1204 г. кръстонòсците минàват и спират т̀ка да си подмен'̀т конèте. И катò в̀жда нàшийат човèк, дèто отговà'а за ц̀рската кòнница, той изб̀ва и пл'а̀чкосва тèзи хòра... И товà богàтство е скр̀то... Петдесèт год̀ни по-к̀сно, едн̀ казват 1254, др̀ги 1257, седм̀цата и четвòрката се лòшо четè, идват г̀рците, византий̀ците, с намерèние да се пазар'̀т да им се в̀рне товà богàтство от антики, пèч̀ти, пр̀стени... Обàче м̀й не се спаз̀ват и стàва нèкаква б̀тка и ср̀тват, пàлат манастѝра... Обàче б̀лгаринът е знàел, тàм сегà, катò се тр̀гне към Тр̀нско Òдоровци, Петàчинци, има Гр̀чка стрàна и Асèнова пад̀на... Асèнева пад̀на означàва ц̀рска пад̀на, пад̀на на бр̀т'а*



Асёневци. Селото се казва Йасенов дёл, а се е казвало Асёневски предёл. И там у Йасенову падину е имало к'унци и сегà мòже да ги откриемо... От Грèбен планина е слизàла вода и е имало каменни корита, та конете да пийу воду... Те слàгат лопен. Знаеш ли каквò е лопен?

К. К.: Знам.

Д. Н.: Цвет от лопен вьв водата и им натрòват конете.

К. К.: Е, та отрòвно ли е това?

Д. Н.: Да. Катò го стòрл'аш ('стриеш') цветът, слòжиш у водата... Поду̀ват им се конете и измират... И май усп'ават да се спр̀ав'ат с византийците, с г̀рците... Обàче манастир̀ът е запàлен...

Разказът на Д. Нотев е класически пример за народно предание. Чрез преданията селището изгражда своята идентичност. В този тип народна проза освен местни герои и събития присъстват и общи, а в по-късно време – национални герои и събития. Пределна епоха, която се приема за начало за българската история, е падането ни под османска власт (Георгиева/Georgieva 2007). Рядко преданията прекрачват съдбоносния XIV век (Парпулова/Parpulova 1984: 19). Повествованието на Д. Нотев „прекрачва“ този праг, но нашият интерес е насочен към описания пример за използване на растения за отрова. По принцип билката лопен съдържа тритерпенови сапонини, около 3% слузни вещества, флавоноиди, иридоиди и други. Цветовете от лопена имат омекчаващо, отхрачващо и противовъзпалително действие, което се дължи на слузните вещества и сапонините. Употребява се вьв вид на запарка като много добро противокашлично средство при ларингити, трахеити, бронхити, коклюш и при сухи катарии, съпроводени с мъчителна и дразнеща нощна кашлица. Прилага се също при възпаления на устата, хранопровода, стомаха и червата [https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum\\_densiflorum/verbascum\\_densiflorum.html](https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum_densiflorum/verbascum_densiflorum.html). Успях да открия не един източник, който посочва, че растението *Verbascum densiflorum* има приложение като лечебно растение, но не можах да открия дали приемът на субстанциите, които съдържа стритият цвят на лопен, би имал летален изход за конете (*Equus ferus caballus*).

От направения анализ можем да обобщим, че днешният царибродски диалект е запазил архаични езикови особености. Както възрастни, така и по-млади жители на Западните покрайнини употребяват в своята реч склоняем член, прост аорист и аористни окончания със запазена сигма. Архаични особености българите от Западните покрайнини пазят и в своята традиционна култура. Събраните разкази представят не само изолирани и непознати древни химически практики, а показват в най-общи линии как се развиват знанията по химия и фитология в народната култура. Познанията в тези науки имат само практическо приложение – никой не се пита защо и дали това е така. Те се предават от поколение на поколение, като с времето се обогатяват. Описаните рецепти имат широко разпространение

в битата на хората: срещаме за първи път употреба на билка (*Taraxacum*) за превенция от заболяване и (*Verbascum densiflorum*) за отрова. Рецептите представят сложна картина, формирана от хилядолетия – най-напред предците ни използват растенията от нашите ширини – глухарче, лопен. Постепенно обогатяват своя бит с нови технологии, каквато е дестилацията на ракия, и нови растения, каквато е царевицата. През последните години на миналия век започват да се прилагат и готови химически субстанции като сода бикарбонат.

## БЕЛЕЖКИ / NOTES

<sup>1</sup> Статията е подготвена в изпълнение на Национална програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от Министерството на образованието и науката.

<sup>2</sup> Д. Нотев е активен общественик, краевед и писател. Има издадени няколко книги, посветени на българите от Западните покрайнини, една от които е *Гордите не забравят* (2008, Пирот).

## ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1905: *Белић, А.* Дијалекти источне и јужне Србије, Српски дијалектолошки зборник, 1. Београд. Штампано у Државној штампарији краљевине Србије.
- БЕР 1971–: Български етимологичен речник. Т. I–VII. София, Издателство на БАН.
- Божков 1984: *Божков, Р.* Трудове по българска диалектология. Димитровградският (Царибродският) говор. Кн. 12. София, Издателство на БАН.
- Виденов 1978: *Виденов, М.* Трудове по българска диалектология. Годечкият говор. София, Издателство на БАН.
- Георгиева 2007: *Георгиева, А.* Границите и спецификата на неприказната проза. <<https://liternet.bg/publish3/ageorgieva/neprikazna.htm>>.
- Кристанов, Дуйчев 1954: *Кристанов, Ц., И. Дуйчев.* Естествознанието в Средновековна България. София, Издателство на БАН.
- Кючуков 1997: *Кючуков, Х.* Лингводидактични проблеми при обучението при ранен билингвизъм. Дисертация. <<http://folk.uio.no/kjetlhr/bulg/Kjuchukov/Kucuk.PDF>>.
- Неваци 2017: *Неваци, М. и кол.* Названия на растението *глухарче* (*Taraxacum*) в диалектите в Европа. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 г.). Част първа. София, Институт за български език, с. 222–235.
- Нотев 2008: *Нотев, Д.* Гордите не забравят. Пирот.
- Парпулова 1981: *Парпулова, Л.* Българските исторически предания. – *Български фолклор*, № 4, с. 19.
- Старостин 1975: *Старостин, Б.* Византийская наука в контексте средновековной культуры. – В: *Античность и Византия*. Москва, Наука, с. 386–399.

ТРИЕ 2019: Терминологичен речник на Йоан Екзарх. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Чолова 1988: *Чолова, Ц.* Естествените знания в Средновековна България. София, Издателство на БАН.

Bialstok 2013: *Bialstok, E.* Bilingual Effects on Cognitive and Linguistic Development: Role of Language, Cultural Background, and Education. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3305827/>>

MNESZ I 1884: A Magyar nyelv értelmezo szótára. I k. A – D. Budapest. Akadémia kiadó.

### Електронни ресурси

[https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum\\_densiflorum/verbascum\\_densiflorum.html](https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum_densiflorum/verbascum_densiflorum.html)

[http://mogilino.info/biblioteka/sht\\_14/dom\\_rakia/dom\\_rakiadom\\_rakia.pdf](http://mogilino.info/biblioteka/sht_14/dom_rakia/dom_rakiadom_rakia.pdf)

<https://vitalispharma.bg/>

### REFERENCES

Belič 1905: *Belič, A.* Dijalekti istočne i Juzhne Srbije, Srpski dijalektološki zbornik, 1. Beograd, Štampano u Državnoj štampariji kraljevine Srbije.

BER 1975– : Balgarski etimologičen rechnik. T. I–VII. Sofia. Izdatelstvo na BAN.

Bialstok 2013: *Bialstok, E.* Bilingual Effects on Cognitive and Linguistic Development: Role of Language, Cultural Background, and Education. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3305827/>>

Bozhkov 1984: *Bozhkov, R.* Trudove po balgarska dialektologiya. Domitrovgradskiyat (Tsaribrodskiyat) govor. Kn. 12. Sofia. Izdatelstvo na BAN.

Cholova 1988: *Cholova, Ts.* Estestvenite znaniya v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

Georgieva 2007: *Georgieva, A.* Granitsite i spetsifikata na neprikaznata proza. <<https://litenet.bg/publish3/ageorgieva/neprikazna.htm>>.

Kristanov, Duychev 1954: *Kristanov, Ts., I. Duychev.* Estestvoznaniето v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

Kyuchukov 1997: *Kyuchukov, H.* Lingvodidaktichni problemi pri obuchenieto pri ranen bilingvizam. Disertatsiya. <<http://folk.uio.no/kjetlrh/bulg/Kjuchukov/Kucuk.PDF>>.

MNESZ I 1884: A Magyar nyelv értelmezo szótára. I k. A – D. Budapest. Akadémia kiadó.

Nevatsi 2017: *Nevatsi, M. i kol.* Nazvaniya na rastenieto gluharche (Taraxacum) v dialektite v Evropa. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubiley na konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 15–16 may 2017 g.). Chast parva. Sofia, Institut za balgarski ezik, s. 222–235.

Notev 2008: *Notev, D.* Gordite ne zabravayat, Piroto.

Parpulova 1981: *Parpulova, L.* Balgarskite istoricheski predaniya. – *Balgarski folklor*, № 4, s. 19.

Starostin 1975: *Starostin, B. Vizantiiskaia nauka v kontekste srednovekovnoi kul'tury*. – In: *Antichnost i Vizantia*. Moskva, Nauka, s. 386–399.

TRYE 2019: Terminologichen rechnik na Yoan Ekzarh. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Videnov 1978: *Videnov, M. Trudove po balgarska dialektologiya. Godechkiyat govor*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

### Electronic resources

[https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum\\_densiflorum/verbascum\\_densiflorum.html](https://bgflora.net/families/scrophulariaceae/verbascum/verbascum_densiflorum/verbascum_densiflorum.html)

[http://mogilino.info/biblioteka/sht\\_14/dom\\_rakia/dom\\_rakiadom\\_rakia.pdf](http://mogilino.info/biblioteka/sht_14/dom_rakia/dom_rakiadom_rakia.pdf)

<https://vitalispharma.bg/>

✉ Доц. д-р Кирил Кирилов

Секция за българска диалектология и лингвистична география  
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН  
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assoc. Prof. Kiril Kirilov, PhD*

Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography  
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences  
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

Публикувано: 30 декември 2020

Published: 30 December 2020